

МОРФОЛОГІЯ

© Степаненко А. Ю., Марьенко Н. И.

УДК 611. 817. 1:572. 7:57. 087:611. 714/. 716

Степаненко А. Ю., Марьенко Н. И.

ВАРИАНТЫ СТРОЕНИЯ ВЕТВЕЙ БЕЛОГО ВЕЩЕСТВА ЧЕРВЯ МОЗЖЕЧКА ЧЕЛОВЕКА

Харківський національний медичний університет

(г. Харків)

Робота выполнена в рамках научной тематики кафедры гистологии ХНМУ «Нейроно-глиально-капиллярные взаимоотношения головного мозга человека», № государственной регистрации 0102U001861.

Вступление. Мозжечок относится к тем структурам головного мозга, которые имеются только у позвоночных. В филогенезе мозжечок впервые появляется у рыб и происходит из билатерального расширения ромбовидного мозга [5]. У наиболее простых представителей позвоночных – круглоротых (миноги и миксины), мозжечок имеет форму поперечной пластинки, перекидывающейся через передний отдел ромбовидной ямки и практически неотличим от структур ствола мозга [3]. У большинства рыб мозжечок состоит из средней части – тела мозжечка и из боковых ушек – аурикул. У хрящевых и костистых рыб мозжечок обладает наибольшим диапазоном изменчивости среди структур мозга, которая определяется условиями среды обитания видов. Наибольшего развития мозжечок достигает у пелагических (хищных) акул. В нём формируются борозды и извилины, которые отсутствуют у большинства костистых рыб. В этом случае развитие мозжечка вызвано сложным движением акул в трёхмерной среде [6]. Структуры мозжечка у рыб соответствуют архи- и палеоцеребеллюму человека [8].

У амфібій мозжечок розвинут оочень слабо і состоїть із узкої поперечної пластинки над ромбовидної ямкої. У рептилій отмечается увеличение размеров мозжечка, который также представлен узкой вертикальной пластинкой, лежащей над передним краем ромбовидной ямки [2]. Мозжечок рептилий представлен собственно червем. У представителей этого класса выявлены следы передней и задней борозд, которые присущи стадиям раннего эмбриогенеза птиц и млекопитающих. Этими бороздами мозжечок делится на передний, средний и задний отделы [5].

У птиц мозжечок состоит из массивной средней части (червя) и двух небольших долей, которые гомологичны клочку мозжечка млекопитающих (флоккулюс), в том числе и человека [6]. Девятью поперечными извилинами червь разделяется на десять листков – долек, которые объединяются в три

доли: переднюю (I–IV), среднюю (VI–VII) и заднюю (IX и X) [1,2,4,5].

У млекопитающих мозжечок состоит из червя и парных полушарий. Дольки червя и полушарий мозжечка у млекопитающих состоят из множества извилин – листков. Сложная пространственная структура белого и серого вещества образуют уникальный рисунок – «древо жизни» [2].

У человека «древо жизни» состоит из центрального белого вещества и восьми ветвей, ветвления которых образуют основу десяти классических долек червя и полушарий [7]. Мозжечок человека включает три разные филогенетические зоны: архицеребеллюм (древний мозжечок), палеоцеребеллюм (старый мозжечок) и неоцеребеллюм (новый мозжечок). Архицеребеллюм, филогенетически самая старая часть мозжечка, представлен долькой X червя (нодуллюс) и флоккулярными дольками полушарий, которые вместе формируют флоккуло-нодуллярную долю мозжечка. Палеоцеребеллюм включает I, II, III, IV-V дольки червя (верхний палеоцеребеллюм) и VIII, IX дольки червя (нижний палеоцеребеллюм). Неоцеребеллярными являются дольки VI-VII [7]. Каждая долька имеет свое уникальное строение, определяемое особенностью ветвления белого вещества и вариабельностью количества листков серого вещества [7].

Цель работы – установить особенности строения и закономерности ветвления ветвей белого вещества червя мозжечка человека.

Объект и методы исследования. Исследование проведено на базе Харьковского областного бюро судебно-медицинской экспертизы на 230 объектах – мозжечках трупов людей обоего пола, умерших от причин, не связанных с патологией мозга, в возрасте 20–99 лет. В ходе судебно-медицинского вскрытия проводили рассечение червя строго по центральной сагиттальной плоскости. Вид мозжечка на разрезе фотографировали, после чего проводили анализ оцифрованных изображений.

Проведенные исследования полностью соответствуют законодательству Украины и отвечают принципам Хельсинкской декларации прав человека, Конвенции Союза Европы относительно прав человека и биомедицины (подтверждено заключением комиссии по биоэтике, протокол № 3, 2006 г.).

МОРФОЛОГІЯ

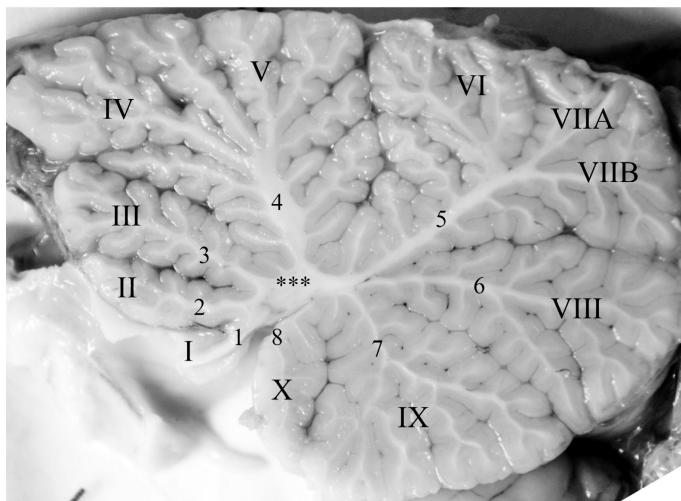

Рис. Срединное сагиттальное сечение червя мозжечка человека: * – центральное белое вещество, арабскими цифрами обозначены восемь его ветвей, дольки обозначены римскими цифрами.**

Работа была проведена в соответствии с требованиями «Инструкции о проведении судебно-медицинской экспертизы» (приказ МОЗ Украины №6 от 17.01.1995), в соответствии с требованиями и нормами, типичным положением по вопросам этики МОЗ Украины №690 от 23.09.2009 г.

Результаты исследований и их обсуждение. От центральной части белого тела (БТ) мозжечка отходят восемь ветвей (**рис.**). Первая ветвь образует первую дольку червя, или язычок (*lingula*). Вторая и третья ветви формируют вторую дольку червя – центральную дольку (*lobulus centralis*, дольки II-III). Четвертая ветвь является основой вершины (*culmen*, дольки IV-V). Пятая ветвь формирует неоцеребеллярные дольки мозжечка – скат (*declive*, долька VI), листок червя (*folium vermis*, долька VIIA) и бугор червя (*tuber vermis*, долька VIIIB), шестая – дольку VIII, пирамиду (*pyramis*), седьмая – язычок уздечки (*uvula*, долька IX), восьмая – узелок (*nodus*, долька X).

Листки серого вещества первой ветви лежат на внутренней поверхности верхнего паруса. В каждом четвертом случае она затем отходит от верхнего паруса и продолжается в небольшую самостоятельную веточку белого вещества.

Вторая и третья ветви имеют похожее строение. Листки серого вещества лежат на двух поверхностях, ростральной и каудальной, и на вершине.

В зависимости от величины и формы можно выделить четыре типа строения второй ветви. Первый: маленькая ветвь едва доходит до свободной поверхности мозжечка или скрыта в его глубине. Второй: ветвь средней величины, правильной формы; ее вершина участвует в формировании поверхности мозжечка. Третий: крупная ветвь; свободной поверхности достигает не только вершина, но несколько листков ростральной поверхности. Четвертый: главный ствол отдает одну хорошо заметную крупную веточку, доходящую до свободной

поверхности. Долька, таким образом, как бы разделена на две неравные вершины.

Третья ветвь может быть больше, примерно равна или меньше второй ветви. Она непостоянная, присутствует только в 33,2% наблюдений.

Четвертая ветвь – одна из двух самых больших в черве (вместе с пятой, неоцеребеллярной). У нее можно выделить три поверхности: свободную, или наружную, видимую; и две скрытые: верхнюю, или ростральную, обращенную к центральной дольке, и нижнюю, или каудальную, обращенную к неоцеребеллюму. Её ствол отдаёт ветви, формирующие верхнюю и нижнюю поверхности дольки и на определенном расстоянии от начала разделяется на две поверхностные ветви первого порядка, верхнюю и нижнюю. Каждая из них затем может последовательно делиться на две ветви второго, третьего и четвертого порядков, так же верхние и нижние. Нижние ветви всех порядков более массивные, короткие и ветвистые, чем

парные им верхние. Ветвь любой генерации или заканчивается верхушкой на свободной поверхности, или делится на дочерние ветви; чем выше генерация ветви, тем чаще она заканчивается верхушкой. Свободная поверхность, таким образом, образована верхушками ветвей разных генераций во всевозможных сочетаниях. Длина поверхностных ветвей различна и зависит от уровня их деления на дочерние ветви.

Ствол пятой ветви, длинный и прямой, на достаточно большом расстоянии от начала разделяется на две или три ветви первого порядка – верхнюю (ВВ) и нижнюю (НВ) (постоянные) и заднюю (ЗВ) (непостоянную). Они далее в определенном порядке делятся на дочерние ветви второго порядка, одна из которых является продолжением материнской, другая отходит кзади, в пространство между главными ветвями. Окончания трех или четырех дочерних ветвей второго порядка формируют свободную поверхность.

Шестая ветвь на достаточно большом расстоянии от своего начала отдает под острым углом вниз, в сторону дольки IX, последовательно две дочерние поверхностные ветви, первую – проксимальную и вторую – дистальную. Иногда она дополнительно делится на две маленькие поверхностные веточки: нижнюю – третью поверхность, и верхнюю – угловую. Таким образом, свободная поверхность дольки образована окончаниями трех или четырех ветвей.

Седьмая ветвь также разделяется на две главные ветви – верхнюю и нижнюю. Верхняя лежит ближе к дольке VIII (рострально), нижняя – к дольке X (каудально). Угол между ГС и верхней ветвью более развернутый, чем между ГС и нижней ветвью, таким образом, именно верхняя ветвь является продолжением главного ствола. От первой и/или второй главных ветвей в пространстве между ними в сторону свободной поверхности отходят одна или две меньшие, непостоянныесредние ветви

МОРФОЛОГІЯ

– ростральна (передня) і каудальна (задня). В залежності від кількості середніх вітвей можна виділити три варіанти ветвлення сьомої вітви: перший – існують тільки головні вітви, середніх вітвей немає; другий – є одна середня вітвь; третій – є обидві середні вітви. Середні вітви можуть відходити від верхньої і/або нижньої головних вітвей або місця їх розділення.

Восьма вітвь білого вещества починається в області вершини шатра. Спочатку вона на некото-ром протяженні лежить на *нижньому парусі* (єтота частина дольки можна сказати її *основанням*). Затім відходить від нього, продовжуючись в *свободну частину* – маленьку вітвочку. Іноді вітвь білого вещества сразу відходить від нижнього паруса і переходить в *свободну частину*. Редко вітвь, наоборот, має тільки основання.

Аналіз приведених вище даних про структуру восьми основних вітвей білого тела мозжечка дозволяє виділити три основних типи їх ветвлення:

1-й – **простий**, характерен для I-ї, II-ї, III-ї, VIII-ї вітвей (дольки *lingula*, *LC-I*, *LC-II*, *nodulus*). Такі вітви складаються з неразветвленого головного ствола білого вещества, на одній або двох поверхністях якого розташовані листки серого вещества;

2-й – **дихотоміческий**, характерен для IV-ї вітви (долька *Culmen*). Вітвь поступово ділиться на дві вітви першого, потім другого, третього, а іноді і четвертого порядку. При цьому постійними є лише верхня і нижня вітви першого порядку, формуючи основу IV і V долек. Їх дочерні вітви можуть відсутні, заканчуючись верхушкою на свободній поверхні, або ділуючись на дочерні вітви наступного порядку;

3-й – **Y-образний**, характерен для V-ї, VI-ї і VII-ї вітвей (неоцеребеллярних долек червя, а також долек *pyramis* і *uvula*). Ствол вітви розділяється на дві головні, постійні поверхністі вітви – верхню і нижню. Верхня вітвь часто (а в *Піраміді* – завжди) є основним продовженням ГС; вона, як правило, більша, віддає більше дочерніх вітвей, ніж нижня вітвь. Верхня і нижня вітви діляться і віддають одну або дві додаткові дочерні вітви другого порядку в сторону свободної поверхні в просторі між ними. Місце відходження цих вітвей

варіабельно. В тому числі вони можуть відходити від материнської вітви низко, тут після розділення головного ствола, або непосредственно в місці розділення ГС на дві головні вітви. Розміри від кількості до розташування середніх вітвей відповідають варіантам структури дольки.

Три типи структури білого вещества вітвей різні за складністю. Перший тип найменше складний. Його можна сказати в результаті еволюції листка серого вещества: простий листок – складний листок з двома листовими пластинками – маленька вітвочка; простий листок – удлинений листок – маленька вітвочка. В користь такого предположення говорять дані порівняльної анатомії. Так, у деяких тварин, наприклад, птахів, дольки мозжечка представлена тільки удлиненими листками. У людини можна побачити удлинений листок або слабо розвинуту вітвочку в місці третьої вітви (второї вершини центральної дольки).

Іноді II-я і III-я вітви, формуючи центральну дольку, мають один або декілька удлинених листків, листків складної форми, або маленьку дочерні вітвочку. Такий варіант структури можна сказати переходним від першого до другому типу.

Три типи ветвлення відповідають філогенетичним відділам червя. Первістий тип присутній у архіцеребеллюма і першим трем долькам верхнього палеоцеребеллюма, другий – четвертої і п'ятій долькам верхнього палеоцеребеллюма, третій – долькам неоцеребеллюма і нижнього палеоцеребеллюма. Його можна сказати, що відмінності ветвлення є частиною розрізняючих структур філогенетично різних відділів червя, мають різний філогенетичний вік і відображають еволюцію мозжечка.

Висновки. Складна пространствена конфігурація мозжечка людини пов'язана зі структурою білого вещества. Вісім вітвей білого вещества формують основу десяти класичних долек червя. Іноді виділяють три типи ветвлення: простий, дихотоміческий і Y-образний. Вони присутні вітвям і долькам, які мають різний філогенетичний вік. Усложнення структури, вероятно, відображає еволюційні преобразування в мозжечку.

Перспективи подальших дослідження. Отримані дані є базовими для порівняння атласів структури мозжечка на основі закономірностей його індивідуальної змінливості.

Література

1. Андреєва Н. Г. Еволюційна морфологія нервової системи позивачів / Н. Г. Андреєва, Д. К. Обухов. – СПб. : Лань, 1999. – 384 с.
2. Головний мозг // Енциклопедичний словник Брокгауз і Ефрон. – СПб. : Типо-Літографія І. А. Ефрон, 1893. – Т. IX (Гоа-Гравер). – С. 76-93.
3. Мозжечок // Велика медична енциклопедія / Гл. ред. Б. В. Петровський. – 3-е изд. – М. : Советська енциклопедія, 1981. – Т. XV (Меланома-Мудров). – С. 350-368. – 576 с.
4. Омельковець Я. Порівняння макро- і мікроморфології кори мозочку ящірки прудкої, перепела звичайного, підковоноса величного / Я. Омельковець, М. Березюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, РОЗДІЛ III. Зоологія. – 2012. – Вип. 19. – С. 123 – 128.
5. Омельковець Я. Особливості макроморфології мозочку птахів різних екологічних груп / Я. Омельковець, М. Березюк // Вісник Львівського університету. Серія біологічна. – 2013. – Вип. 62. – С. 275-284.
6. Савельев В. С. Происхождение мозга / В. С. Савельев. – М. : ВЕДИ, 2010. – 200 с.

МОРФОЛОГІЯ

-
7. Синельников Р. Д. Атлас анатомии человека: в 4 т. / Р. Д. Синельников, Я. Р. Синельников. – М. : Медицина, 1996. – Т. 4. – С. 71–75.
 8. Romer A. S. The Vertebrate Body / A. S. Romer, T. S. Parsons. – Philadelphia : Holt-Saunders International, 1977. – С. 531.

УДК 611. 817. 1 : 572. 7: 57. 087: 611. 714/. 716

ВАРИАНТИ БУДОВИ ГЛОК БІЛОЇ РЕЧОВИНИ ЧЕРВ'ЯКА МОЗОЧКА ЛЮДИНИ

Степаненко О. Ю., Мар'єнко Н. І.

Резюме. За особливостями розгалуження всі гілки черв'яка мозочку можна розділити на три типи. Перший – простий, характерний для I-ї, II-ї, III-ї, VIII-ї глок (часточки lingula, LC-I, LC-II, nodulus). Такі гілки складаються із нерозгалуженого головного стовбура білої речовини, на одній або двох поверхнях якого розташовані листки сірої речовини. Другий – дихотомічний, характерний для IV-ї гілки (часточка Culmen). Гілка послідовно ділиться на дві гілки першого, потім другого, третього, а іноді і четвертого порядків. При цьому постійними є тільки верхня і нижня гілки першого порядку. Їх дочірні гілки можуть бути відсутні, закінчуваються верхівкою на вільній поверхні, або ділиться на дочірні гілки наступного порядку. Третій – Y-подібний, характерний для V-ї, VI-ї і VII-ї глок (неоцеребеллярних часточек черв'яка, а також часточек pyramidis і uvula). Стовбур розділяється на дві постійні гілки – верхню і нижню, які віддають одну або дві дочірні гілки в сторону вільної поверхні в просторі між ними. Відмінності в кількості і розташуванні середніх глок визначають варіант будови часточки.

Три типи розгалуження відповідають філогенетично різним відділам черв'яка. Перший тип характерний для архіцеребеллюма і перших трьох часточок верхнього палеоцеребеллюма, другий характерний для четвертої і п'ятої часточок верхнього палеоцеребеллюма, третій – для часточок неоцеребеллюма і нижнього палеоцеребеллюма. Можливо, дані особливості розгалуження є частиною відмінностей будови філогенетично різних відділів черв'яка, мають різний філогенетичний вік і відображують еволюцію мозочку.

Ключові слова: людина, мозочок, «дерево життя», філогенез, індивідуальна мінливість.

УДК 611. 817. 1:572. 7:57. 087:611. 714/. 716

ВАРИАНТЫ СТРОЕНИЯ ВЕТВЕЙ БЕЛОГО ВЕЩЕСТВА ЧЕРВЯ МОЗЖЕЧКА ЧЕЛОВЕКА

Степаненко А. Ю., Марьенко Н. И.

Резюме. По особенностям ветвления все ветви червя мозжечка человека можно разделить на три типа. Первый – простой, характерен для I-й, II-й, III-й, VIII-й ветвей (дольки lingula, LC-I, LC-II, nodulus). Такие ветви состоят из неразветвленного главного ствола белого вещества, на одной или двух поверхностях которого расположены листки серого вещества. Второй – дихотомический, характерен для IV-й ветви (долька Culmen). Ветвь последовательно делится на две ветви первого, затем второго, третьего, а иногда и четвертого порядка. При этом постоянными являются только верхняя и нижняя ветви первого порядка. Их дочерние ветви могут отсутствовать, заканчиваться верхушкой на свободной поверхности, или делиться на дочерние ветви следующего порядка. Третий – Y-образный, характерен для V-й, VI-й и VII-й ветвей (неоцеребеллярных долек червя, а также долек pyramidis и uvula). Ствол разделяется на две постоянные ветви – верхнюю и нижнюю, которые отдают одну или две дочерние ветви в сторону свободной поверхности в пространстве между ними. Различия в количестве и расположении средних ветвей определяют вариант строения дольки.

Три типа ветвления соответствуют филогенетически разным отделам червя. Первый тип характерен для архицеребеллюма и первых трех долек верхнего палеоцеребеллюма, второй присущ четвертой и пятой долькам верхнего палеоцеребеллюма, третий – долькам неоцеребеллюма и нижнего палеоцеребеллюма. Возможно, данные особенности ветвления являются частью различий строения филогенетически разных отделов червя, имеют разный филогенетический возраст и отражают эволюцию мозжечка.

Ключевые слова: человек, мозжечок, «древо жизни» филогенез, индивидуальная изменчивость.

UDC 611. 817. 1:572. 7:57. 087:611. 714/. 716

The Varyants of White Matter Branches Structure of Human Cerebellar Vermis

Stepanenko A. Yu., Maryenko N. I.

Abstract. Human cerebellum has three different phylogenetic zone: arhcerebellum, paleocerebellum and neocerebellum. Arhcerebellum consists of lobules X. Paleocerebellum consists of I, II, III, IV-V lobules (upper paleocerebellum) and VIII, IX lobules (lower paleocerebellum). Neocerebellum consists of lobules VI-VII. Each lobules has its own unique structure. Purpose – to establish the structural features and patterns of branching of the white matter branches of the human cerebellar vermis. SUBJECTS AND METHODS. The study was made at 230 objects with age 20-99 years. The vermis was dissected along the central sagittal plane. Cerebellum sectional view for photographing and then analyzed the digitized image.

From the central part of the white body of the cerebellar vermis depart eight branches. The first branch forms the first lobule, lingula. The second and third branches form lobulus centralis – lobules II-III. The fourth branch forms

МОРФОЛОГІЯ

lobules IV-V, culmen. The fifth branch forms neocerebellar lobule – declive, lobule VI, folium vermis, lobule VIIa and tuber vermis, lobule VII B, the sixth – lobule VIII, pyramis, seventh – uvula, lobule IX, the eighth – nodulus, lobule X.

The first branch lie on the inner surface of the superior velum. In each fourth case, it then moves away from the velum and continues in a small independent lobule. The second and third branches have a similar structure. Their gray matter lie on the two surfaces – rostral and caudal, and on top.

A fourth branch is divided into upper and lower primary branches. Each of them is then logically divided into two branches, the second, third and fourth order, superior and inferior too. The free surface is formed by the tops of the branches of different generations in various combinations.

The fifth branch is divided into two or three branches of the first order – upper and lower – fixed and back – unstable. They are further divided into child branches of the second order. One of them is the continuation of the parent branch, the other moves backward. The end of three or four subsidiary branches of the second order form free surface.

The sixth branch has two or three children superficial branches that extend downward.

The seventh branch is divided into two main branches, upper and lower. From the main branches depart one or two medium-sized branches – the rostral (anterior) and caudal (posterior). Average branch may extend from the top and / or bottom of the main branches or places of their separation.

Eighth branch lies on the lower sail (base). Then continues in the free part – a small branch.

All lobules of the cerebellar vermis of human can be divided into three types according to the peculiarities of branching. The first type is *simple* includes I, II, III, VIII branches (lobules lingula, LC-I, LC-II, nodulus) This lobules are consist of non-branched white matter in one or both surfaces which is different number of folia of gray matter. The second type – *dichotomous*, includes IV branch (lobule Culmen). Branch of the white matter consistently dichotomous divide, forming a plurality of branches from the 1st to the 4th order. Only upper and lower branches (1st order) are permanent. Their secondary branches can be absent, end on visible surface of cerebellum or divide into secondary branches of next order. The third type – *Y-like* includes V, VI and VII branches (neocerebellar lobules of vermis and lobules pyramis and uvula). The main trunk of the white matter is divided into two main branches (upper and lower), which are divided into different number of secondary (middle) branches, number and location of which determines the variant of the lobule form.

Three types of branching are corresponding to different phylogenetic parts of cerebellar vermis. First type is characteristic for arhcerebellum and first three lobules of the upper paleocerebellum. Second type is characteristic for VI and V lobules of upper paleocerebellum. Third type is characteristic for neocerebellum and lower paleocerebellum.

Maybe, this peculiarities of branching are the part of the differences of structure of different phylogenetic parts of cerebellar vermis. Described types of lobules have different phylogenetic age and represent evolution of cerebellum.

Keywords: human, cerebellum, “arbor vitae”, phylogenesis, individual variability.

Рецензент – проф. Костіленко Ю. П.

Стаття надійшла 24. 08. 2014 р.